

Світлана ЧОРНОУС

ЕВОЛЮЦІЯ ЖАНРУ ПОДОРОЖІ У ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Далекі подорожі, екзотика незвіданих країв здавна цікавили і вабили людей. Книги про подорожі і нині користуються великою популярністю серед читачів. Однак, незважаючи на очевидну увагу до них, у літературознавстві цей жанр досі залишається маловивченим. Нечисленні дослідники цієї популярної літератури теж розходяться у критеріях визначення жанру. Труднощі пов'язані, перш за все, з певною „еластичністю” жанру подорожі, яка безболісно вбирає в себе елементи інших структур, однак, не асимілюється з ними, а навпаки, зберігає основоположні риси власної структури, поглиблює та модифікує їх. Адже, „опис подорожі дозволяє поєднувати побутову і інтелектуальну манеру спостереження над дійсністю, порівнювати різні системи цінностей...”¹

Творів, які можна було б назвати подорожжю, є досить багато: від подорожньої нотатки до фантастичної подорожі. Як жанр, подорож не має чітко визначених рамок чи обмежень - це жанр пограниччя, що міститься в координатах літератури факту. Вільно поєднуючи факти з фікцією, він переходить у літературну форму. Можливо, завдячуючи своїй досить нечіткій розмитій структурі, цей жанр створив немало типів. Проблеми із його визначенням з'явилися ще й тому, що у своїй еволюції він не застиг у певній формі, не створив сталих критеріїв, які б давали змогу чітко відрізнити його від суміжних жанрів, зокрема, мемуарів.

Метою цієї статті є наукова спроба проаналізувати еволюцію жанру подорожі в польській літературі, його специфіку, розглянути подорож як особливу літературну форму - від давніх до новітніх часів. Актуальність цього дослідження зумовлена популярністю подорожей у літературі та обмеженою кількістю літературознавчих досліджень з цієї проблеми.

Для подорожей характерна часова дистанція між абстрактним спостереженням автора та художнім осмисленням побаченого. Цей жанр відзначається високим ступенем авторської свободи поводження з фактичним матеріалом, укладенням його у текст. Автори видавали свої твори під різними назвами: спогади, нотатки

¹ Niedzielski Cz. O teoretycznoliterackich tradycjach prozy dokumentarnej (Podróż-powieść-reportaż) – Toruń, 1966. – S. 71.

з подорожей, щоденник, записки подорожнього, огляд і т.п. Вони спрямовувалися на певного адресата, починаючи від найближчих родичів та знайомих, до певної суспільної верстви або взагалі до нащадків. При цьому кожен автор мав високі наміри зберегти культурну спадщину певного ареалу.

Зародження мандрівної літератури сягає глибокої давнини. Спочатку подорожі важко було відділити від географічного письменства - це були усні оповіді, які мали практичний характер для мандрівників. Набагато пізніше з'явилися писемні форми, які знаходяться на пограниччі географії, історії, етнографії та літератури.

Перші згадки про подорож сягають III ст. н.е. Це були мандрівки без мети – суто для отримання нових вражень, поклоніння святиням та відвідинами визначних історичних пам'яток, спілкування з мальовничою природою тощо. Загальні географічні відомості, якими користувалися мандрівники, існували у всіх народів від найдавніших часів. Наприклад, у стародавніх греків подорожі мали назву “*periodos ges*” (коло землі), які проте «не включали описів мандрівок навколо землі, а лише окремих країн».² У зв'язку з розвитком філософії та жвавим колонізаційним процесом вперше у писемній формі подорожі з'явилися у Стародавній Греції. Жанр “*periodos ges*” існував до IV ст. н.е. Стиль цих творів науковий, тісно пов'язаний з практичними та пізнавальними функціями, які він виконував. Натомість подорож з літературними елементами з'являється пізніше. Її зразком був ітер – поетичний опис подорожі у античній літературі. Найбільш розвиненим він був у Стародавньому Римі та Греції і становив собою поетичний звіт про мандрівки з використанням міфологічних та елегійних сюжетів, вихвалянням відвіданих місцевостей і їх пам'яток. Основні його елементи – опис місця, кліматологічні зауваги, вигляд та звичаї мешканців, особливості природи, історичні та філософські медитації, авторські роздуми.

Із плином часу з'явилися подорожі з певною метою, які були пов'язані з торгівлею, дипломатичною і науковою діяльністю, військовими справами та релігією. Так як кожна релігія мала свої святі місця – це спричинило до появи в літературі паломницької прози. Різноманітні ходіння, які були досить популярними в давній українській літературі, мали місце і в польській. Цей „жанр”, - як зазначає П.Білоус, - у давньому українському письменстві

² Rott D. Daniel Vetter i jego “Opisane wyspy Islandii”. Studium z dziejów staropolskiego podróżopisarstwa. Katowice 1993, S.25.

розвивався не ізольовано, а в найближчих контактах з аналогічними явищами в інших слов'янських літературах...»³

Подорожі для розваги, для задоволення певних естетичних потреб, суто туристичні, з'явилися згодом – у зв'язку з відповідними етапами розвитку культури і мистецтва. Тоді вищі верстви суспільства почали мандрувати з метою задоволення своїх естетичних потреб, а у зв'язку з цим зріс інтерес до архітектури, малярства, літератури і їх ролі в духовному житті суспільства. Подорожі почали виконувати культурологічну мету.

У давньому польському подорожньому письменстві найбільш уживаними формами, що відповідали задумам мандрівників, були щоденники, хроніки, листи, нотатки. Загалом, кількість назв тогочасних творів мандрівної літератури переважає сучасні. Домінуючою їх функцією була інформативна. У них йшлося про звичаї, побут, культуру, топоніміку відвідуваних місцевостей. Подорожі мали також наративний характер, якщо вони були службові. Характерною рисою подорожніх нотаток того часу було детальне відображення подій, шляху, висока суб'єктивність оповідної манери автора, хронологічне укладення матеріалу, стислість та практичність.

Бажання відкривати нові місця, нову культуру була властива здебільшого гуманістам доби Ренесансу. Однак, у сферах, де ідея великих географічних відкриттів, і, особливо колоніальної експансії, визначала цілі мандрівок, нотатки з подорожей, окрім звичайної пізнавальної функції, виконували також функцію пропаганди. Польські подорожі тих часів, здебільшого до Італії, Франції та Німеччини були своєрідною традицією у колі польських магнатів, шляхти і міщан. Подорожування стало суспільно-культурним явищем. Сприяли цьому активні дипломатичні зв'язки Польщі з багатьма державами, а також величезна популярність закордонних мандрівок. Людина, що подорожувала, отримувала суспільне схвалення та репутацію енергійної, освіченої та діяльної особистості. Кожен, хто побував за межами рідного краю, відчував внутрішній обов'язок занотувати побачене. І хоч деякі тексти, що з'явилися внаслідок таких мандрівок, не становлять, як на наш погляд, високої мистецької цінності, проте дають цінні свідчення про певні тенденції суспільного життя різних регіонів тих часів.

У XVI столітті з'являється новий тип подорожньої літератури – статейні списки та звітні записи. Вони містили в собі письмові тлумачення, щодо певних пунктів інструкції, яку польські послы

³ Білоус П. Паломницький жанр в історії української літератури. Житомир, 1997.- С.9

отримували перед виїздом за кордон. Після виконання своєї дипломатичної місії вони поверталися із записами звітного характеру, які іноді подавалися навіть у віршованій формі. Такі поетичні щоденники про роботу дипломатичних місій, різноманітні аудієнції та результати поїздок належать авторству Анджея Збілітовського, Еляша Пельгжимовського, Самуела Твардовського та Францішка Гостецького.

У XVII-XVIII століттях широкої популярності набули подорожні щоденники. Їхні автори вирушали в мандрівки здебільшого в освітніх, рідше у дипломатичних цілях, детально описуючи шлях, місцевості, звичаї, світське життя, розваги жителів певного культурного простору. Вони не тільки фіксували побачене під час мандрівок, а й ділилися власними враженнями, фактами та роздумами. Окремим документом літератури того часу стали батьківські настанови дітям, що виїжджали за кордон на навчання. Наприклад, Якуб Собескі в інструкції для своїх синів писав: „Кожен з вас матиме книгу, в якій будете описувати вашу мандрівку від дня від'їзду аж до, дай Боже, повернення. Записуйте все, що відбуватиметься в місті або королівстві, в якому перебуватимете.”⁴

Розвиток польського подорожнього письменства у XVIII столітті мав свої особливості, адже це був час втрати Польщею своєї державності. Польські просвітники емігрували в далекі світи через необхідність, ховаючись від можливого ув'язнення чи заслання за певну політичну діяльність чи ідейну позицію. Цікавим прикладом твору автора-засланця є опис подорожі Кароля Хоєцького „Пам'ять польських справ і надзвичайний успіх поляків!” (Варшава 1798). У своєму щоденнику він описує тернистий шлях засланця - від Кракова до Сибіру. Цей твір започаткував появу подорожей періоду неволі.

У XVIII і XIX століттях до існуючих усі давніх форм мандрівної літератури додаються нові тексти, які народжуються в результаті цільових подорожей, або таких, що здійснюються заради нових вражень та розваг. Різноманітні подорожні щоденники та нотатки – жанр, що пройшов крізь віки. Авторів таких творів цікавила не тільки природа та архітектура відвідуваних ними місцевостей, але й звичаї, обряди, традиції. Часто вони становили своєрідний діалог з читачем на різноманітні теми – культурні, літературні, філософські.

⁴ Dziechcińska H. O staropolskich dziennikach podróży. Warszawa, 1991.- S.19.

Особливий вплив на розвиток польського подорожнього письменства мав романтизм. У просторовому полі цього провідного напрямку у польській літературі XIX століття з'являлися твори про численні мандрівки до незнаних доти континентів, художньо освоєвалися нові теми і нові реалії. Вихованці суворого і раціонального Просвітництва мандрували в далекі світи за свіжими враженнями, звільняючись від страху і забобонів попередньої епохи. У цей період польське суспільство перебувало під впливом яскраво вираженої „моди” на закордонні мандрівки. Романтичне прагнення до екзотики, відкриття досі незвіданого манило митців мандрувати, споглядати, записувати. Мотиви подорожі часто використовували письменники у своїй художній творчості. Поети-романтики, наприклад, шукали творчого натхнення у забутих цивілізацією чистих, незайманих територіях. Такою інспірацією була Шотландія для Англії, а для Польщі стала Україна. Так в польському романтизмі виникла українська школа романтиків. Польські письменники часто подорожували теренами сучасної України і в своїх щоденниках описували її мальовничі пейзажі, звичаї, традиції. Таким чином, у польському письменстві жанр подорожі набув ще ширшої популярності. Польський романтизм, розвиваючи вірець сентиментальної подорожі, створив власний зразок цього жанру як екзистенціального досвіду. Найбільш поширеною формою подорожніх літературних записів у XIX столітті була мальовнича і образна подорож, витoki якої виходили з поезики жанру. Метою такої подорожі було живописне відображення побачених місцевостей. У такому стилі враження від подорожей відтворювали С.Гоцинський, З.Фіш, А.Марцінковський, Ю.БЗалеський і ряд інших тогочасних письменників. Не обходили цього жанру і корифеї польської літератури - А.Міцкевич, Ю.Словацький, Ю.Крашевський, Ц.К.Норвід, М.Домбровська, Г.Сенкевич.

У подібному ракурсі – образного відтворення вражень від мандрівки – була написана Юліушем Словацьким „Подорож до святої землі з Неаполя”, яка у 1866 році вийшла під назвою „Подорож на Схід”. Цей поетичний твір сповнений захопленням культурними, світоглядними, суспільними відмінностями країн та водночас подібностями рідного і чужинного. „Подорож на Схід” цікава тим, що за жанром - це подорож-поема, але це не завадило авторові детально відобразити побачені під час подорожування пейзажі, звичаї, характери людей. Як письменник і громадянин Ю.Словацький не може сповна насолодитися вояжем і як типовий романтик, переймається долею власного народу, і на далекій чужині всі його думки про домівку:

A jednak gdyby mniej pamięci bola,

Zachceń i marzeń, a więcej rozsądku,
Toby mi dobrze było w Neapolu!⁵

Подорож Ю. Словацького до Греції носила патріотичний характер. У даному творі чітко простежуються аналогії - знищена Польща та Стародавній світ, стертий з лиця землі, проте живий в людській пам'яті. Кожен камінець, кожна розбита колона символізує велич колись зруйнованої Греції та не так давно знищеної Польщі. У цьому творі Ю.Словацький використав характерну для романтизму схильність до віддалення, зіставлення та зображення найбільш особистісних переживань митця.

У епоху романтизму розвивається також інший вид подорожі – нотатки засланців. Зазначений тип примусової подорожі був широко розповсюджений у той час, а твори, що з'явилися на цій „благодатній” ниві, можна виділити в окрему численну групу. Твори Станіслава Матраса, Агатона Гіллера, Єви Зелінської, Руфіна Пьотрковського становлять собою людський документ про систему, умови та перебування засланців у „вимушених мандрівках” просторами безмежного Сибіру. Образ вигнання, змушеного залишити рідний край, сина переслідуваного, знедоленого народу, вимушеного підкоритися обставинам, проте незламного духом - об'єднує подорожі даного періоду. Вони сповнені патріотичних прагнень до свободи, визволення з ярма неволі. У той же час ці твори свідчать про іншу Сибір – з дивовижною природою, захоплюючими краєвидами, створюючи дивний симбіоз краси і страждань. Подорожі даного типу характеризують одночасно страх і тривогу, героїзм і поневіряння.

Патріоти, які вирушали у звичайну подорож, теж не були позбавлені тривоги за рідну націю, майбутнє зруйнованої держави. Це засвідчують твори А.Міцкевича, Ю.Словацького, Ц.К.Норвіда та багатьох інших. Загалом, у подорожньому письменстві XIX століття виступала властива романтизмові автобіографічність. Відмовляючись від сухої документації фактів, подорож поступово набирала рис літературного твору.

Майстром і найбільш талановитим оповідачем про власні мандрівки в польській літературі вважають Юзефа Ігнація Крашевського. Він закликав милуватися рідними краєвидами, подорожувати рідною землею та пізнавати глибше рідні простори. „Все до певної міри може бути корисним чи цікавим – варто лише забажати. Кожна країна, кожен куточок, кожна людина може бути повчальною для людей, а для художника стати образом чи ідеєю.

⁵ Mach W. Podróż na Wschód. Twórczość, Z.5.- Kraków, 1949.- S.63

Дикі ліси Америки Купера, давні замки Шотландії Вальтера Скотта, чим вони кращі за картини, які ми маємо в нашому слов'янському краї” – писав Юзеф Крашевський.⁶

Подорожі Ю.І.Крашевського, окрім великої кількості цікавої пізнавальної інформації містять у собі справжню естетичну цінність літературного твору. Його “Спогади про Волинь, Полісся і Литву” (1840) та “Спогади про Одесу, Єдисан та Буджак” (1845) - зразок глибокого вивчення краю, яким подорожує письменник, поєднуючи в одній особі історика, географа, краєзнавця, археолога і фахівця з багатьох галузей науки. Ці твори втілюють ідею порятунку та збереження культурних надбань для наступних поколінь. Для Ю.І.Крашевського “Спогади...” з їхньою яскраво вираженою фактографічною насиченістю були спробою зберегти образ рідної йому землі та її мешканців.

Засланець, емігрант, науковець, турист, дипломат, репортер і письменник – постаті авторів, під пером яких народжувалися подорожі. Кожен з них творив свій тип подорожей, який залежав від відвіданих місцевостей, цілей, інтересів, таланту. Ці твори не передбачали певних жанрових лімітів, не обмежували авторів ані у змісті, ані у формі. Незважаючи часто на свою практичну мету, опис подорожі – це завжди творчий процес, в якому дійсність інтерпретується крізь призму суб'єктивного авторського сприйняття. Надважливою характеристикою цього жанру є просторова категорія. Хоч подорож може не мати чіткої структури – початок, розвиток дії, кінець, проте просторова категорія є домінуючою і визначальною, що відрізняє подорож від мемуарів, у яких основоположною є категорія часу. Наприклад, уже згадувані вище „Спогади з Волині, Полісся й Литви” Ю.І.Крашевського є підсумком вражень автора з трьох подорожей, що відбулися в різний час, проте укладені вони як єдина цілість. Однак читачеві це стає відомо не з самого твору, а із праць біографа письменника.

І хоч багато творів, які з'явилися внаслідок мандрівок новими місцевостями, не становлять, як зазначалося вище, шедеврів літератури, проте мають велику практичну цінність. Адже вони зберігають і передають читацькому загалу, а подорож є жанром розрахованим на масового читача, цікаві і корисні відомості, які допомагають людству зберегти певні надбання культури і історії та передати їх наступним поколінням. Ця інформаційна та історична значущість творів даного типу є тією характеристикою, що поєднує практичну та естетичну цінність подорожніх нотаток і

⁶ Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Warszawa, 1985. – S.22

дає змогу виділити їх у окремий жанр. Із плином часу такі твори здобувають все більшу художню вагу, викликають глибше зацікавлення серед читачів. Адже чим більше часу відділяє читача від зображуваних у творі подій, місцевостей чи героїв, тим він викликає більшу зацікавленість, а іноді є безцінним джерелом, звідки нащадки можуть черпати відомості про події минувшини, осмислювати її і сприймати як уроки для сучасників.